

DİVAN ŞİİRİNDE “BEND GEÇMEK”, “HURDE GEÇMEK” VE “KAPI GEÇMEK” DEYİMLERİ ÜZERİNE

Murat A. KARAVELİOĞLU*

ÖZET

Türkçenin zengin bir dil oluşunun belirgin göstergelerinden olan deyimler hakkında pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte, bunların bazılarının birbirini tekrardan öteye geçmeyen tanımlamaya ve sıralamaya yönelik çalışmaları olduğu görülmektedir. Özellikle bugün çoktan unutulmuş bazı deyimlerin, eski devirlerdeki edebiyatımızın yapı taşları arasında olduğunu biliyoruz. Klasik Türk Edebiyatı metinlerinin anlaşılmasında, döneminde kullanılan fakat günümüzde çoktan kullanımdan düşmüş deyimlerin varlığı ve bunların metin içindeki kullanımlarının tespitinin, metnin anlaşılmasındaki önemi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Çünkü dili bir kuyumcu titizliği ile işleyen şairin/yazarın başarısı, derin manaları az sözle ifadeye muktedir olması bir yönüyle deyimleri kullanmadaki başarısına/becerisine bağlıdır. Bu makalede klasik edebiyat metinlerinin anlaşılmasında, çoğu kullanımdan düşmüş birçok deyim anlaşılması gereği üzerinde durulacak ve seçilen üç deyim, örnek beyitler üzerinden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Deyim, Klasik Türk Edebiyatı, kalıp ifade, 15-16. yüzyıl.

Giriş

Atasözleri ve deyimler konusu üzerine en kapsamlı ve muteber çalışmalardan birini yapan ve adı bu kitap ile özdeşleşen Ömer Asım Aksoy, deyim için, “bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce” demektedir. Türk

---

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / mkveli@istanbul.edu.tr

¹ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1993, I, s. 52.

Dili üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Doğan Aksan, deyimlerin birden çok sözcükten meydana geldiği üzerinde durmaktadır.² Deyimlerin dil içerisindeki görev ve işlevleri ile ilgili olarak da “Deyimler bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramlarını, kısacası maddî ve manevî kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halkbilim açısından da önemli olan sözlerdir”³ ifadelerine yer verir. Türk Dil Kurumu’nun *Büyük Türkçe Sözlüğü*’nde “genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” tanımına yer verilirken deyimlerin en önemli özelliklerinden olan “az veya çok mecaz anlam taşıma” ve “kalıplaşmış söz öbeği halinde olma” yönlerine dikkat çekilir.⁴

Dil, meramı anlatmak üzere kelimeleri dizip cümle, cümleleri sıralayıp paragraflar elde etmek suretiyle mekanik ve modüler bir ifade işinden ibaret değildir. Tam tersine benzetmelere, mecazlara, yakıştırmalara, telmihlere, ünlemlere, tasvirlerle yer verdikçe zenginleşir; işlevi ve ifade kudreti artar. İşte edebi sanat veya ahenk öğeleri dediğimiz her çeşit kullanımın dışında bir de kalıp ifadeler vardır. Kalıp halinde kullanılan söz öbekleri olduğu için atasözleri ile deyimler daima birlikte anılmış, beraber ele alınmıştır.

Deyimler de atasözleri gibi, kalıplaşmış sözlerdir; atasözleri gibi kısa ve özlü anlatım araçlarıdır. Deyimler en az iki sözcükle kurulurlar ve biçim bakımından iki bölüğe ayrılabilirler: Sözcük öbeği durumundaki deyimler ve Tümce durumundaki deyimler.⁵ “Deyim, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; genel kural niteliğinde bir söz değildir. Deyimi atalarsözünden ayıran en önemli özellik budur. Deyimlerin amacı, bir kavramı ya özel kalıp içinde ya da çekici, hoş bir anlatımla belirtmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. Görülüyor ki deyimle atasözü, amaçta da birbirinden ayrılmaktadır. Deyimlerin çoğunda kalıp-

² Doğan Aksan, *Türkçe’nin Gücü*, Ankara 1987, s. 88.

³ Doğan Aksan, *a.g.e.*, s. 89.

⁴ TDK, *Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.org.tr

⁵ Ömer Asım Aksoy, *a.g.e.*, s. 38-39.

laşmış sözden çıkan anlam, sözcüklerin gerek anlamları dışındadır; kimi zaman ise gerçek anlamları dışında olmadığı görülür.”⁶

Bu izahlardan anlaşıldığına göre deyimlerin belirgin özelliklerinden biri söz öbeği şeklinde olmaları, bir başka özelliği ise özlü ve yoğun manalar içermesidir. Bu anlam katmanlarının genellikle mecaza dayanması da deyimlerin özelliklerindedir. “Tanımlarda karşılaştığımız belirleyici özellikler, kelimelerin gerçek anlamlarından sanatsal bir değerle yararlanarak gerçek anlamlarının dışında kullanılmaları, kalıplaşmaları, tek bir durumu anlatmak üzere kullanılmaları, öğelerinin değiştirilemezliğidir.”⁷

Bir dilde deyimlerin bolluğu, hali hazırda kullanımı, çağrıştırdığı anlam katmanları o dilin köklü ve zengin bir dil olduğunun bir işareti sayılır. Hatta deyimler, milletin zekâsının, espri anlayışının, tasvir ve takhiye gücünün, idrak olgunluğunun, ifade zenginliği ve dili kullanmadaki yüksek seviyesinin en önemli göstergelerindedir. Bu bakımdan kültür tarihi araştırmalarında, özellikle edebi metin inceleme ve yorumlamalarında bu dil malzemesinin dikkatle değerlendirilmesi gerekir.

Öte yandan deyimlerin de atasözleri gibi milli yanları vardır. Bu dil varlıkları milletin ortak kültürüne has özellikler taşırlar. Bir dilde kullanılan deyim bir benzerini başka dillerde bulmak bazen mümkün olmaz. Çünkü deyimler milletin ortak zekâsının yansımalarıdır. “Deyimler de ulusal damga taşıyan dil varlıklarıdır. Ulusun söz yaratma gücünden doğarlar. Her deyim hoş bir buluştur. Bir küçük söz dağarcığına koca bir âlem sığdırılmıştır. En uçucu kavramlar, en ince hayaller, en güzel benzetmeler, çeşit çeşit mecazlar ve söz ustalıkları mini mini bir deyim yapı harçları arasında parlar.”⁸

Çeşitli bölgelere has, memleketin başka yörelerinde kullanılmayan, dolayısıyla herkesçe bilinmeyen deyimler de vardır. “Deyimler, atasözleri kadar eskimeden dile yerleşirler. Yurdun her yerinde kullanılan deyimler vardır, sadece bir bölgede bulunan deyimler vardır, Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde yaşayan deyimler vardır, eski zamanlarda kullanılmış

⁶ Ömer Asım Aksoy, *a.g.e.*, s. 40-43.

⁷ A. Deniz Abik, “Nevâî’nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 2004, s. 213.

⁸ Ömer Asım Aksoy, *a.g.e.*, s. 47.

iken bugün bırakılmış olan deyimler vardır.” “Her dilde var olan atasözleri ve deyimler, toplumların inançlarını, duygu ve düşüncelerini, gelenek ve göreneklerini, günlük yaşantılarını ve pek çok kültür unsurunu yansıtan dil yapılarıdır. Özlü ve kalıplaşmış birer anlatım aracı olan bu yapılar, ifade güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından büyük bir öneme sahiptir. Atasözleri gibi deyimler de bir milletin söz yaratma gücünden doğmuşlardır. Her dilin kendi özelliğine göre kurulan ve dolayısıyla ulusal bir nitelik taşıyan deyimlerin, yapısı değiştirilmeden ve anlam kaybına uğramadan başka bir dile çevrilmesi çok güçtür. Bu yönüyle deyimler, bir dili başka bir dilden ayıran en önemli faktörlerdendir.”¹⁰

“Deyimler, milletlerin karakterleri, millî ruhları hakkında önemli ipuçları veren dil birlikleridir (...) Deyimler, ‘ana dil’i bir başka dilden ayıran en temel farklılıklardandır (...) Öteden beri söylenip bugüne kadar gelen deyimlerin yanı sıra, ‘arkaik’ tabir edilen kelimelerde olduğu gibi, dilin tarihî seyri içinde belli bir zaman diliminde kullanıldıktan sonra değişik sebeplerle kullanımdan düşmüş olan deyimler de vardır. Böylesi deyimleri bugün için ancak eski metinlerimiz içinden bulup çıkarmak yoluyla tanımak ve tanıtmak şansına sahibiz.”¹¹ Eski metinlerin layıkıyla anlaşılabilmesi, bünyesinde yoğun ve katmanlı anlamlar, ince zekâ mahsulü söyleyişler ve ironiler barındıran bu türden kalıp ifadelerin çözümlenmesine bağlı görünüyor. Şair/yazarın dili kullanımındaki başarısının en sağlam ölçütlerinden olan deyim ve atasözü kullanımı eski şairlerimizde adeta bir kuyumcu inceliği ve titizliğindedir. Zaten belirli kullanım alanları olan mahdut sayıdaki -birkaç istisnası dışında asla değişmeyen- mazzunlarla, herkesçe bilinen bir şeyi başkasından farklı ve daha güzel söyleme kabiliyetlerinin tezahürüne matuf bulunan klasik edebiyat, böyle yoğun ve mecazlı söyleyişlerle kendisine alabildiğince geniş bir inkişaf alanı bulur.

⁹ Ömer Asım Aksoy, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰ Ülkü Çetinkaya, “Divan Şiirinde Çok Başlı (Ziyade-Ser) Deyimi Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical Forth Language, Literature and History of Turkish Turkic*, Volume: 4/2, Winter 2009, s. 278.

¹¹ M. Fatih Köksal, “Klâsik Şiirimizden Bilinmeyen Bir Deyim: El Oyunu”, *Bilgi*, 16, Kış 2001, s. 128.

Klasik Türk Edebiyatı metinlerinde deyim, “tabir” yahut “ıstılah” diye adlandırılır.¹² “Divan şiirinin çok zengin ve çok renkli vokabülerini, söz dağarcığını, kabaca iki bölüme ayırmak mümkündür: Bu şiirin söz varlıklarının birinci kısmı neredeyse her şâir tarafından kullanılmıştır. Kelime tabanında “müsteâr”, hatta “mîrî malı” imiş izlenimi veren bu gruptakiler; terkip, birleşik kelime... olmaları durumunda çoğunlukla kalıp(laşmış) ifadelerdir. Bu özellikleri dolayısıyla -hemen hemen her şahsî kütüphanede bulunabilen- eldeki sözlüklerde de yerlerini almış ve yeterli (sayılabilecek) tanımlar yapılmıştır. İkinci bölümde değerlendirilebilecek kelime kadrosunun ise, bize göre, başlıca özelliği şudur: (Birinci gruptakilere nazaran) az kullanılmışlardır; başka bir ifadeyle bunlarla az sayıda karşılaşılır; doğal olarak birinci gruptakilerden nicelik bakımından daha az olmakla ayrılırlar; sınırlı sayıda şâirin eserlerinde görülür.”¹³ Bu durumun araştırmacıların işini güçleştirdiği doğrudur; fakat insan açtığı yeni ufuklarla klasik metinlerin anlaşılabilirliğini artırır. “Eski Türkçe dönemine ait olup bugün artık kullanılmayan bazı deyimler, bilhassa 15 ve 16. yüzyıl şairlerinin şiirlerinde yer bulur.”¹⁴ “Atasözü ve deyimlerin bir anlatım özelliği olarak divan şiirinde kullanılması 15 ve 16. yüzyıllarda daha belirgindir.”¹⁵

“Millet dehasının uzun asırların birikimiyle ortaya çıkardığı ve divan şairlerinin de türlü söz oyunları ile işleyerek malzeme olarak değerlendirdikleri atasözleri, deyimler, deyim dışı kimi tabirler, ikilemeler vs. söz kalıplarının zenginliği, dilin zenginliğiyle de doğrudan ilişkilidir. Çünkü başta deyimler olmak üzere kalıplaşmış sözler veya söz kalıpları, lisanların ikinci dili, ikinci gözüdür; dilin fikre dönüştüğü saha, farklı iklimlere açılan imkânlar kapısıdır. Sözü yeni mânâlara bürüyen deyimler, kelime-lerin emaneten aldıkları anlamlarını en güzel teşbih, mecaz ve istiarelerle süslerler. Bu mânâda deyimler bir dilin rûhu, ifade kabiliyetinin can da-

¹² Süreyya Beyzadeoğlu, “Divan Şiirinde Bir Deyim ‘Taş Yatur’”, *Türk Edebiyatı*, 269, Mart 1996, s. 55.

¹³ Ali İhsan Öbek, “Arkaik Deyimlerimizden: Kadem Renc etmek”, *Türk Kültürü*, 477-478, XLI, s. 25.

¹⁴ Ozan Yılmaz, “Klasik Türk Edebiyatı’nda Bir Deyim: Ter Düşmek”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 21, İstanbul 2009, s. 156.

¹⁵ Ali Yıldırım, “Bâkî Divanında Deyimlerin Kullanımı”, *BİR Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı)*, 9-10, 1998, s. 639.

marıdır. Deyimleri ve diğer söz kalıplarını yaşatmak, dili diri tutmak; kaybolmuş olanları yeniden ortaya çıkarmak, dile can suyu vermek gibidir. Bu yitik değerlerimiz, eski eserlerimizin tozlu yaprakları arasında, can sularını beklemektedirler.”¹⁶ Bu bakımdan kültür tarihi adı verilen ve dilin, edebiyatın, tarihin, sanatın, geleneğin ve hayatın tümünü içine alan kavram, işte bu yapı taşlarının farkına varılmasıyla gerçek manada anlaşılabilir. Mesela bu deyimlerin ne manalara geldiğini örnekleriyle ortaya çıkarmakla aslında kullanılan dilin zenginliğinin farkına, ortaya konulan sanatın çeşnisine ve hatta yaşanılan hayatın tadına varılabilir.

“Atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri; şairler tarafından duygu ve düşüncelerin daha açık ve rahat açıklanmasına, az sözle çok şey anlatılmasına ve sanatsal söyleyişe yardımcı olmasından dolayı edebiyatımızın her döneminde ve her alanında bolca kullanılmıştır. Bu kullanımın yoğunluğu edebî türe, zamana ve edebî anlayışa göre farklılık gösterir. Özellikle manzum şekillerdeki kullanımı, şairler tarafından daha fazla rağbet görmüştür.”¹⁷

“XV.-XIX. yüzyıllar arasında yaşamış klâsik şâirlerimiz arasında birçokları atasözleri ve deyimlerden faydalanmışlar, bunları ulusal varlığın güçlü sembolleri olarak ve söylediklerine inandırıcı bir hava verebilmek isteğiyle rahatça kullanmışlardır. Bunlar arasında ilk plânda, şu adları anabiliriz: Ahmed Paşa (ö.1497), Necâtî (ö.1509), Güvâhî (ö.1519), Figanî (ö.1532), Bâkî (1526-1600), Taşlıcalı Yahya (ö.1575), Nevî-zâde Atayî (1583-1635), Nefî (ö.1635), Nâbî (1642-1712), Sâbit (ö.1712), Nazîm (ö.1727), Münif (ö.1743), Ragıp Paşa (1699-1763), Şeyh Gâlib (1757-1799), Sünbül-zâde Vehbî (ö.1809), Enderunlu Fâzıl (ö.1810) ve Enderunlu Vâsif (ö.1824).”¹⁸ Abdülkadir Karahan’ın saydığı bu isimler, edebiyat tarihimizde eserlerinde atasözü ve deyimlere en çok yer veren şairler olarak bilinirler. Görüldüğü gibi Anadolu sahasında divan edebiyatının kuruluşunu tamamladığı 15. yüzyıldan itibaren -hatta Erzurumlu Darir örneğinde

¹⁶ M. Fatih Köksal, “Edebiyatımızda Kalıp Sözler ve Divan Şiirinden Dört Örnek”, *TDED*, 30, 2003, s. 332.

¹⁷ Yunus Kaplan, “Sâbit’in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri”, *Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkic*, Volume: 4/4, Summer 2009, s. 600.

¹⁸ Abdülkadir Karahan, “Trabzonlu Figanî’de Atasözleri ve Deyimler”, *TDED*, 23, 1979, s. 165-166.

olduğu gibi kısmen 14. yüzyıldan- edebiyatta Batı etkisinin başladığı 19. yüzyıla kadar her asırda bu yönüyle temayüz etmiş şairler vardır.

“Deyimlerin genellikle konuşma dili içerisinde, halk arasında meydana gelip anlam kazandığı, asırlardır halkın konuştuğu dilde ifade vasıtaları olarak bulunduğu göz önüne alınarak divan şairlerinin deyimleri kullanmaları mahallî kaynaklara ve konuşma diline yönelme şeklinde yorumlanmıştır. Her divan şairinin eserinde az ya da çok deyim kullandığı görülür. Deyimler gerçek manasının yanında mecaz mana da ifade ettikleri, ayrıca iki ya da daha fazla anlama geldikleri için şairler, genellikle kinayeli söz söyleyerek, az sözle çok anlam ifade etmek, söze anlam zenginliği ve nükte katmak amacıyla deyim kullanmışlardır.”¹⁹ Bu sebeple eski metinlerin ve özellikle edebi metinlerin anlaşılmasındaki en etkili anahtarlar deyimlerdir. Mazmunlarla birlikte deyimler, gerçekten de edebi metinlerin şifreleri, kodlarıdır.

Burada paylaşmayı yararlı bulduğumuz bir husus daha var: Atasözü ve deyimleri listeleyen, örnekleyen yazma veya matbu eserler. Yazma eser kütüphanelerimizde atasözü ve deyim gibi kıymetli söz varlıklarımızı toplayan eski eserlere rastlanır. Sayıca çok olmayan bu tür eserlerin birinden Günay Kut bahsetmektedir. Bu ilginç yazma ile ilgili değerlendirmesinin bir kısmını buraya alıyoruz: “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Bölümü 1711 numarada kayıtlı yazma nüsha içinde iki eser bulunmaktadır. Bu makalenin konusu yazmanın ikinci eserini teşkil eden atasözleri ve deyimleri ile ilgili eserdir. Yazmanın 38b-54b yaprakları arasında bulunan 16 yapraklık bu eserde, 267 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Fakat eserin sondan ve ortadan bir yerden eksik olması nedeniyle eserin tamamında ne kadar atasözü ve deyim bulunduğunu tahmin etmek imkânsızdır. Eser konularına göre sistematik olarak hazırlanmış olup tamamı 5 bâbdan oluşmaktadır. Bu bilgiyi derleyicisinin giriş kısmından sonra koymuş olduğu Arapça başlıktan öğrenmekteyiz. Yine aynı başlıkta her bâbın kendi arasında birtakım fasıllardan meydana geldiği de kayıtlıdır.”²⁰ Bu değerlendirmelerin ardından bâb ve fasılların konularına geçilir.

¹⁹ Zülfi Güler, “Şeyh Galib Divanında Deyimler”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, Volume: 6/3, 2011, s. 434.

²⁰ Günay Kut, “Atasözleri ve Deyimlere Ait Manzum ve Minyatürlü Yazma Bir Eser”, *Topkapı Sarayı Müzesi: Yıllık*, 1, İstanbul 1986, s. 73.

Eserin fiziksel özellikleri hakkında da ayrıntılı bilgi verilir. Atasözü ve deyim içeren bazı yazma ve basma eserlerin listesi de bu çalışmada sunulur. Kut'un listesi şöyledir:

Atasözü ve Deyim İçeren Bazı Yazma Eserler²¹: 1. Kitâb-ı Atalar, Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü 3543/2, 115b-136a. 2. Müstakim-zâde, Durûb-ı Emsâl, Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa Bölümü, 614/13, 308b-316a. 3. Yeşil-zâde Mehmed Salih, Durûb-ı Emsâl, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Bölümü, 290.

Atasözü ve Deyim İçeren Bazı Basma Eserler²²: 1. Hıfzı, Manzume-i Durûb-ı Emsâl (İstanbul: Tab'hane-i Âmire, 1262/1846), 25 s. 2. Vâcid, Durûb-ı Emsâl (İstanbul: Âşir Efendi Matbaası, 1275/1858), 31 s. 3. Şinasi, Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye, Ebüzziya Tevfik ilâveleri ile (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1302/1885), 510 s. 4. AhmedVefik Paşa, Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl (y.t.y.), 303 s. 5. AhmedVefik Paşa, Atalar Sözü, Türkî Durûb-ı Emsâl (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288/1871), 168 s. 6. Teke-zâde M. Said, Durûb-ı Emsâl-i TürkiyyeyahudAtalarsözü (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1311/1893), 384 s.

*****

Deyimlerle ilgili yapılan yayımlara bakıldığında kültür tarihimizin belirli bir dönemde kullanılmış, sonra gelen uzun yüzyıllar boyunca kullanımına hiç rastlanmamış ve dolayısıyla bugünkü deyim sözlüklerine girmemiş deyimler, klasik metinlerimizde karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Mehmed Çavuşoğlu'nun dediği gibi: "Türkçemizde, edebî dilde bir zaman kullanılmış fakat sonradan ya dil zevkine uygun gelmediği veya yerini aynı manada başka deyimler aldığı için zamanla terk edilmiş ve unutulup gitmiş deyimler vardı."²³ Kullanımdan düşüşünün üzerinden çok uzun zaman geçtiği için de ne anlam taşıdığı tam olarak bilinmemektedir. Yapılan taramalarda varlıklarından haberdar olursa da sözlük ve yayımlara girememekte, zira ne söylediği, hangi nükteli manayı ifade ettiği tam olarak anlaşılammaktadır. Bu makalede söz konusu ettiğimiz "bend geçmek", "hurde geçmek", "kapı geçmek" deyimleri de arkaik kabul edebile-

²¹ Günay Kut,*a.g.m.*, s. 79.

²² Günay Kut,*a.g.m.*, s. 79.

²³ Mehmed Çavuşoğlu, "Gen Yakadan", *Dîvanlar Arasında*, Ankara 1998, 98.

ceğimiz deyimlerdendir. Nitekim bu deyimlerin hiçbirinin 16. yüzyıldan sonra kullanılmadığı görülmektedir. İhtimal halk arasında bir süre daha kullanılmış olsalar da 17. yüzyılın başlarından itibaren devirlerinin aydınları olan şairlerin, yazarların dilinde yer almamış olmalıdırlar. Bu sebeple günümüzde deyimler üzerine yapılan ve bizim de tek tek incelediğimiz çalışmaların neredeyse hiçbirinde bu türden eski deyimlere rastlamak mümkün olmamıştır.²⁴ Şu halde bu türden deyimlerin tam olarak hangi

²⁴ A. Deniz Abik, “Nevâî’nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 2004, 211-222; Hüseyin Adıgüzel, *Deyim Hazinesimiz: Açıklamalı, Örneklî, Türkçe*, İstanbul 1990; AHMED BÂDÎ, *Armağan: Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler*, (hazırlayanlar: S.A. Beyzadeoğlu, M.Gürgendelenli, F.Günay), (yayınlayanlar: Ş.Tekin-G.Alpay Tekin), Harvard 2004; Yaşar Akdoğan, “Akşemseddin-zâde Hamdullah Hamdi’nin Eserlerindeki Atasözleri ve Deyimlerden Seçmeler”, *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990, s. 204-227; Eyüp Akman, “Necati Beğ Divanı’nda Deyimler ve ‘Tebbeti Ters Okutmak’ Deyimi Üzerine”, *Ölümünün 500. Yılında Şair Necati Beğ Anısına 1. Uluslar Arası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu*, Kocaeli Üniversitesi, İzmir 15-17 Nisan 2009, s. 68-76; Mustafa Aksoy, “XVI. Yüzyıl Şuarâ Tez-kireleri ile Necâtî’nin Şiirlerine Göre Anadolu Türk Edebî Dilinin Gelişiminde Deyim ve Atasözü Kullanımı”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, Aralık 2007, s. 141-162; Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul 1993 (her ne kadar iç kapakta 1988 tarihi yazılı ise de bu 7. baskı 1993 yılında yapılmıştır ve yazarının bu baskıya yazdığı 1993 tarihli önsözü içerir.); Ömer Asım Aksoy, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II*, Ankara 1969; Necmi Akyalçın, *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri, Deyimlerimiz*, Ankara 2012; M. Fatih Alkayış-A. Turan Doğan, “el-FerecBa’de-ş-Şidde’de Geçen Deyimler”, *Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkic*, Volume: 6/3, Summer 2011, s. 461-487; Melih Alptekin, *Garib-nâme’de Deyimler ve Atasözleri*, YYÜ SBE, (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Van 2003; Mustafa Aslan, “Nazım Divanı’nda Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 139, Ağustos 2002, s. 53-74; Besim Atalay, *Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri*, Ankara 1968; M. Ziya Bağrıaçık, “Yerel Malzemeyi Önemseyen Bir Şair: Ahmed-i Daî (Divanında Kullandığı Atasözleri ve Deyimler)”, *Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkic*, Volume: 4/5, Summer 2009, s. 60-75; Yusuf Ziya Bahadınlı, *Deyimlerimiz ve Kaynakları*, İstanbul 1958; Dilek Batislam, “Nedim’in Şiirlerindeki Atasözleri ve Deyimler”, *Türkoloji Araştırmaları*, 1997, s. 107-123; Yusuf Okan Bayramoğlu, *Ahmed Paşa Divanı’nda Atasözleri ve Deyimler*, (Danışman: Mertol Tulum), (İ.Ü. SBE yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul 1996; Süreyya Beyzadeoğlu, “Divan Şiirine Yansıyan Yirmi Deyimin Manzum Şekillerinin Yorumu”, *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan’ın Anısına Uluslar arası Divân Edebiyatı Sempozyumu*, Beykoz Belediyesi 27-28 Mayıs 2008, s. 81-87; Süreyya Beyzadeoğlu, “Halkın Dilinde Yaşayan Deyimlerin Bursalı Şair Ahmet Paşa’nın Şiirlerindeki Yansımaları”, *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2, Bursa 2005, s. 473-483; Süreyya

Beyzadeoğlu, “Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimlerinden Dîvân Şiirinde Yer Alan 20 Atasözü ve Deyim”, *Türk Kültürü*, 470, Haziran 2002, s. 350-358; Süreyya Beyzadeoğlu, “Toplum Yaşayışında Manzum Deyimlerin Yeri, En Çok Deyim Kullanan Divan Şairleri ve Müşterek Kullandıkları Deyimler”, *Kayseri Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, (12-13 Nisan 2001), Kayseri 2001; Hüseyin Bilgen, *Ahmed-i Dâî'nin Türkçe Divanında Tabiat Eşya ve Renk Unsurları ile Deyimler ve Atasözleri*, (Danışman: A. Nihad Tarlan), İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (yayımlanmamış Lisans tezi) İstanbul 1967; Ethem Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004; Hasan Hüseyin Cesur, *Yunus Emre Divanı'ndaki Deyimlerin Yapı ve Anlam Bakımından İncelenmesi*, (Danışman: H. İbrahim Delice), Cumhuriyet Üniversitesi SBE (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Sivas 2010; Ali Osman Coşkun, “KafzadeFa'izi Divanı'ndaki Atasözleri ve Deyimlere Dair”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, Haziran 1997, s. 63-74; İlhan Çeneli, “Zâtî Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Kültürü*, 123, Ocak 1973, s. 153-157; Yusuf Çotuksöken, *Deyimlerimiz*, İstanbul 1988; Sabahat Emir, *Örnekleleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*, İstanbul tarihsiz; Dilek Erenoğlu, “Güvâhî'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler”, *Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 2/4, 2007, s. 1150-1167; E. Kemal Eyüboğlu, *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şürde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler I-II*, İstanbul 1975; Harid Fedai, “Mihaloğlu Ali Bey Gazavat-nâme'sindeki Özdeyişler ve Deyimler”, *Prizrenli Sûzî Gazavat-nâme'sinin 500. Yılı ve Prizren ile Çevresinde Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 9-11 Ekim 1998, s. 9-37; Orhan Şaik Gökyay, “Birkaç Deyim Üzerine”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1975*, Ankara 1976, s. 67-73; Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul 1977; H. Fethi Gözler, *Türkçe Deyimler-Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1966; H. Fethi Gözler, *Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1975; Zülfi Güler, “Şeyh Galib Divanında Deyimler”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, Volume: 6/3, 2011, s. 433-455; Mehmet Gürbüz, “Remzî Divanı'nda Deyimler”, *Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 7/1, Winter 2012, s. 1231-1267; Abdurrahman Güzel, “Kaygusuz Abdal'ın Eserlerinde Bazı Tasavvufî Deyimler”, *Millî Kültür*, 2/9, Şubat 1981, s. 31-33; Hatice İcel, “NecatîBeğ Divanı'ndaki Deyimler”, *TÜBAR*, XV, Bahar 2004, 175-230; Ömer İnce, “Necatî'nin Şiir Dilinde İşlemeyi Başardığı Türkî-i Basit'in Başaramadığı Dil Malzemesi: Deyimler ve Atasözleri”, *Ölümünün 500. Yılında Şair Necatî Beğ Anısına 1. Uluslar Arası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu*, Kocaeli Üniversitesi, İzmit 15-17 Nisan 2009, İzmit 2009, s. 132-148; Devrim Kalaycı Sevinç, *18. Yüzyıl Şairlerinden Sümbülzade Vehbi (Lutfiyye), Bosnalı Sabit, Enderunlu Vasıf ve Nedim'in Divan ve Mesnevilerinde Atasözleri ve Deyimler*, (Danışman: Süreyya Beyzadeoğlu), Trakya Üniversitesi SBE, (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Edirne 2007; Kâzım Karabörk, “Şecere-i Türk'teki Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dili*, 600, Aralık 2001, s. 777-784; Yunus Kaplan, “Sâbit'in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri”, *Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 4/4, Summer 2009, s. 599-635; Abdülkadir Karahan, “Trabzonlu Figani'de Atasözleri ve Deyimler”, *TDED*, 23, 1979, s. 165-174; Metin Karayazgan, *Denizci Sözlüğü (Gemici Dili) Terimler Deyimler*, 1981; Bayram Ali Kaya,

“Azmi-zâde Hâletî Divânı’nda Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118, Şubat 1999, s. 149-168[ayrıca: *BİR Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan), 9-10, 1998, s. 369-392; Bayram Ali Kaya, “Atasözleri ve Deyimlerin Divân Şiirinde Kullanımı ile Divânların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6, İstanbul 2011, 11-54; Doğan Kaya, “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Yöresel Kelimeler ve Deyimler”, (*Türk Dili*, TDK’nin 70. Yılı Özel Sayısı) 607, Temmuz 2002, s. 259-262; Doğan Kaya, “Battal Gazi Destanında Deyimler”, *III. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1989, s. 157-160; Hasan Kaya, “Emrî Divanı’nda Deyimler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6, İstanbul 2011, s. 55-130; Filiz Kılıç, “Âşık Çelebi Divanında Atasözü ve Deyimler”, *Bilig*, 1, Bahar 1996, s. 24-30; Aziz Kılınç, “Fuzûlî’nin Şiirlerinde Deyimler ve Halk Söyleyişleri Üzerine”, *Fuzûlî’nin Türk Kültür ve Sanat Dünyasındaki Yeri Bildiriler Kitabı*, 28-31 Mayıs 2008 Lefkoşa, s. 163-178; Cemal Kurnaz, “Taşlıcalı Yahyâ Beğ Divanı’nda Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, (Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş’ın Hatırasına Armağan), XVII-XXI/1-2, 1979-1983, s. 195-207; Ağâh Sırrı Levend, “Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 188, 1962, s. 137-146; Mithat Makal, *Denizli Atasözleri ve Deyimler*, Denizli 2001; Nejat Muallimoğlu, *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*, İstanbul 1983; Mehmet Oymak, *Şanhurfa’dan Derlenen Atasözleri ve Deyimler*, Şanhurfa tarih yok; Sevil Öge, *15. Yüzyıl Divân Şairlerinden Mesihî, Cem Sultan, Ahmed Paşa, Necatî Beğ, Üsküblü İshak Çelebi ve Şeyhî’nin Divanlarında Atasözleri ve Deyimler*, Trakya Üniversitesi SBE, (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Edirne 2011; Emin Özdemir, *Açıklamalı, Örneklili Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1981; Vicdan Özdingiş, “Güvâhî’nin Pend-nâme’sinde Deyimler”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 3, Temmuz 2006, s. 62-75; Can Özgür, “Necati İle Hüseyin-i Baykara’nın Kullandığı Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 4/3, Spring 2009, s. 1744-1754; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*, İstanbul 1993; İsmail Parlatur, *Atasözleri ve Deyimler: Deyimler*, Ankara 2008; İskender Pala, *İki Dirhem Bir Çekirdek*, İstanbul 2000; Yakup Poyraz-Ayhan Tergip, “18. Yüzyıl Divân Şairlerinden Hâkim’in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, Volume: 3/5, s. 188-202; Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1995; Necdet Sakaoğlu, “Mecmuâ-i Letâiften Adlar, Deyimler, Terimler”, *Müteferrika*, 5, Bahar 1995, s. 139-146; M. Ertuğrul Saraçbaşı, *Örnekleleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 2010; M. Ertuğrul Saraçbaşı, *Örneklili ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1978; M. Nejat Sefercioğlu, “Helâkî Divanı’nda Türkçe Deyimler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4, İstanbul 2010, s. 155-202; Osman F. Sertkaya, *Çukurova’da Derlenmiş Mahalli Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul 1968; Şaban Sezgin, *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*, İstanbul 1968; Fikri Silahdaroğlu, *Divanü Lugatî’t-Türk’ten Derlemeler ve Uyarlamalar: Savlar, Deyimler, Öğütler İle Atasözleri Olarak Bugüne Kalanlar*, Ankara 1985; Ahmet Turan Sinan, “Necati Beğ Divanındaki Deyimler Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2, Elazığ 2005, s. 107-114; Vural Sözer, *Dil Haşlama: Geniş Kapsamlı Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1997; M. Ali Tanyeri, *Örnekleleriyle*

manaya geldiği yahut hangi anlam katmanlarına sahip bulunduğunun tespiti ancak metinlerin bizzat tetkikiyle mümkün görünmektedir. Klasik Türk Edebiyatı metinleri, kendi kendilerinin çözümlenmesine yardımcı olurlar. Çünkü şair, bir deyim ya söylemini güçlendirmek ve örneklemek için kullanmıştır yahut metin, kullandığı deyimde karine olabilecek başka ifadeleri barındırmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır. Mesela bir beyitte yer alan bir deyim, içerdiği farklı anlam ve çağrışımlarla başka bir beyitte daha değişik bir anlamda kullanılmış olabilir. Bu bakımdan çok sayıda tarihi metin üzerinde bir tarama yapmadan sağlam ve sağlıklı sonuçlara ulaşmanın imkânı yoktur.

Cumhuriyet Şiirinde Deyimler, İstanbul 2006; M. Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Türk Halk Şiirinde Deyimler*, İstanbul 1996; M. Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara 1999; İbrahim Taş, “Şeyyâd Hamza'nın Yusuf ve Zelihâ Mesnevisinde Yer Alan Yardımcı Eylemler ve Deyimler”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, Kış 2010, s. 193-244; Çilem Tercüman, *İstanbul'un 100 Deyimi*, İstanbul 2013; Belgin Tezcan Aksu, “Hâzık Mehmed Efendi, Divanı ve Şiirlerinde Kullandığı Deyimler”, *Türk Dili*, 622, Ekim 2003, s. 598-609; A. Naci Tokmak, *Telifazlı Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 2001; Refik Topkan, *Hiçbir Yerde Yayımlanmamış Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1976; Ayla Tutanak, *Süheyl ü Nevbahar'da Deyimler*, (Danışman: Saadettin Buluç), İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul 1965; F. Fazıl Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul 1963; *Türk Atasözleri ve Deyimleri I-II*, İstanbul 1992; Aysan Türkhan, *Konuşan Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul 1980; Ayten Türkmenoğlu, *Fıkra ve Öyküleriyle Deyimlerimiz*, İstanbul 2002; Mehmet Ulucan, “Muvakkitzade Mehmed Pertev'in Divanında Atasözleri ve Deyimlerin Kullanımı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2, 2005, s. 49-80; Müjgân Üçer, “Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki Atasözleri ve Deyimler Üzerine”, *Uluslar Arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Eylül 1989 Ankara, s. 269-296; Ülkü Ürek, *Süheyl ü Nevbahar'da Deyimler, Birleşik Fiiller, Atasözleri*, (Danışman: Saadettin Buluç), İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (yayımlanmamış Lisans tezi) İstanbul 1965; Ahat Üstüner, *XV. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Edebiyatında Atasözleri ve Deyimler*, (Danışman: Tuncer Gülensoy), Fırat Üniversitesi SBE, (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Elazığ 1989; www.tdk.gov.tr / (Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü); www.tdk.gov.tr / (Büyük Türkçe Sözlük); Sevinç Yakut, “Garib-nâme'de Deyimler”, 38. *ICANAS*, 10-15.09.2007 Ankara, 1923-35; Muhammet Yelten, “Nev'î-zâde Atâyî'nin Sohbetü'l-Ebkârî ve İçindeki Atasözleri İle Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bellelen*, 1985, s. 171-191; Ali Yıldırım, “Bâki Divanında Deyimlerin Kullanımı”, *BİR Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı)*, 9-10, s. 631-642; Mestan Yıldırım, *Deyim Yerindeyse: Türk Halk Şiirinden Açıklamalı Örneklerle Deyimlerimiz*, İstanbul 2008; Roza Yusupova, “Türkçede Deyimler ve Bileşik Fiiller”, *Onbirinci Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler*, Ankara 1968, s. 249-250; Muna Yüceol Özen, “Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili*, 600, Aralık 2001, s. 869-879.

Bend Geçmek

Özellikle 15. ve 16. yüzyıl metinlerinde rastladığımız bu deyim, tahminimize göre en az dört asırdır kullanılmamaktadır. Bu sebeple gerek yöresel, gerekse genel manada deyimleri içeren eserlerde bu deyime rastlanmaz. Farsça sözlüklerde ise yalnızca “bend” kelimesinin anlamları sıralanır. Buna göre mesela *Ferheng-i Ziya*’da bend “1. İki azâ arasındaki ek yeri, boğum, (ar.) mefsal. 2. Suçluları yahut delileri bağladıkları zincir ve ip, pranga. 3. Kilit. 4. Kaygı, Keder. 5. Düşünce, kuruntu. 6. Suyu akmaktan men’ için yapılan set. 7. Besten’den emir” şeklinde tanımlanır.²⁵ *Burhân-ı Katı*’da çoğu birbirinden mülhem 22 mana sıralanmaktadır.²⁶ Keza *Steingass* da farklı değildir. Bu verilerden hareketle “bend geçmek” deyiminin tam olarak neyi kastettiğini kestirmek zordur. Deyimin ne manaya geldiğini yine klasik metinler söylemektedir. Buna göre “bend geçmek” deyiminin, 1. Hile etmek, oyun etmek, tuzak kurmak, kandırmak. 2. Kötülük etmek, zararı dokunmak. 3. Sihir yapıp göz boyamak anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır.

Örnek metinlere bakıldığında “bend geçmek” deyiminin hemen daima sevgilinin en önemli güzellik unsurlarından olan “zülf” ile birlikte geçtiği görülür. Bunda şüphesiz saçın uzunluğu, erişilmezi ifade etmesi, engel olma özelliği gibi niteliklerinin payı vardır. Upuzun saç, sanki bitmez tükenmez uzunluktaki meşakkatli bir yolu temsil eder. Saç, divan şiirinde âşığın boynunun bağlı bulunduğu iptir, tül-i emeldir; divane âşığın bağlandığı zincirdir; zavallı âşığın asıldığı darağacıdır. Âşığın, sevdiğine kavuşmasını engelleyen fitneler yuvasıdır, karanlıklar ülkesidir. Gönül sevgilinin saçının telleri adedince paramparça olan âşık, her bir parçayı her bir tele asmıştır. Kısacası zülf, edebiyatta daima müşkilâtı ifade eder. Bu sebeple içerdiği anlamlar bağlamında “bend geçmek”, âşığa göre sevgilinin genellikle saç ile yaptığı bir iştir.

15. yüzyıl şairlerinden Mesihî, “Ey sevgili, saçın gönül ve can boynuna kement saldı. Bu iki divaneye bir kıl ile (kılca bir şeyle) tuzak kurdu /

²⁵ Ziya Şükûn, *Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya, Farsça-Türkçe Lûgat*, İstanbul 1996, I, s. 362.

²⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, (haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara 2000, s. 64-65.

bu iki divaneyi zincire çekti” dediği beytinde her şeyden önce âşığın canını, gönlünü av gibi düşünür. Sevgili ise saçlarını kement yapmış bir avcıdır:

Saldı zülfün dil ü cân boynına ey dost kemend
Geçdi işbu iki divâneye bir kıl ile bend (g. 33/1)

Saç dediğimiz şey nihayet bir kıldır. “Kılca”, miktar yahut etki olarak küçük veya az oluşu ifade eder. Şu halde şaire göre sevgili, âşığın gönlüne saç kemendini atarak onu avlamak gibi -en azından âşık açısından- büyük bir işi küçücük bir şeyle, saçının bir kılıyla/teliyle yapıvermiştir ve dahası her zaman yapmaktadır. Burada dikkatten uzak tutmamak gereken bir kelime var: “divane.” Bu kelime ile beytin anlam katmanı değişiyor, genişliyor. Âşığın gönlü divanedir, aşktan ne yaptığını bilmez ve yapıp ettiklerinde mazurdur. Eskiden akıl hastalarının bağlandığı, zincirlendiği bilinen bir şeydir. İşte sevgili de divane âşıklarının saçı zinciriyle bağlamıştır.

Deyimin Mesihî'nin beytine en uygun anlamı “hile ile tuzak kurmak”tır. Hiçbir şeyden haberi olmayan âşık, hile ile kurulan bu tuzağa düşmüş, oynanan bu hileli oyuna gelmiştir. Böylece sevgili, âşıklarına bend geçmiştir.

Yalnızca 16. yüzyılın değil belki bütün bir edebiyat tarihinin büyük şairlerinden biri olduğu kabul edilen Baki, yaşadığı dönemde İstanbul Türkçesinin de zirvesiydi. Kullandığı hiçbir mazmun, hiçbir deyim iğreti değildir. Örnek olarak aldığımız beyitte “Ey Baki, sevgilinin saçı kemendi sana çok tuzaklar kurmuştur, fakat sen onun kan dökücü yan bakışının cevriğini gör de geçmişini unut” derken kelimelerle nasıl oynadığı görülür. Sevgilinin, âşıklarının avlamakta kullandığı en iyi silahlarından biri saçlarıdır. Çünkü saç, tuzak demektir. Fakat sevgili bundan daha güçlü ve etkili bir silaha daha sahiptir: gamze-i hûn-rîz! Bu silah öyle fecidir ki âşığa geçmişini (saçı tuzağını) unutturur. “Geçenden geçmek”, olup biteni unutmak, geçmişin üzerine bir perde çekmek anlamına gelir. Gerçekten de Baki “zülf, kement, bend, gamze, geçmek” gibi kelimelerle derin bir kurgu ortaya koymaktadır. Mesihî'nin beytinde olduğu gibi saç kementtir, âşıkları avlamak için türlü türlü hilelerle tuzaklar kurar, oyun ve hile ile âşığı ele geçirir. Fakat şaire göre iş bununla bitmez. Çünkü sevgilinin saçından daha öldürücü bir silahı vardır: Kan dökücü yan bakışı. Bu silah

öyle etkili ve öldürücüdür ki, cefası öyle çoktur ki âşığa saç kemendinin tuzağını bile unutturur.

Baki'nin beytinde de “bend geçmek”, hile etmek, tuzak kurmak, hile ve oyun ile avlamak anlamlarına gelmektedir. Bunun yanı sıra işin içine “gamze” girdiğinde deyimim sihir yapıp göz boyamak anlamı da akla gelir. Böylece Baki hem zülf, hem gamze; hem kemend hem de kan dökücülük ile sevgilinin zalimliğini ve âşığın içine düştüğü durumu özetlemektedir:

Kemend-i zülf-i ey Bâkî sana çok bend geçmişdür
Velî sen gamze-i hûn-rîzi cevrin gör geçenden geç (g. 30/5)

Baki'nin hayalinin tersine Hayreti'de rastlıyoruz. “*Bana bu tuzağı (asıl tuzağı, kötülüğü), gönül asan saçının gamı kurar. Kan dökücü yan bakışın gazabı pek çabuk geçer*” diye günümüz Türkçesi ile nesre çevrilebilecek olan beyitte şair, Baki'nin aksine âşığa asıl tuzak kurup kötülük edenin zülf olduğunu, kan dökücü yan bakışın öfkesinin daha çabuk geçeceğini söylüyor. Bunu söylerken de bir yanda bend-saç-gönlün asılması, öte yanda ise yan bakışın bir anlık oluşu, hışmı ve hızı birleştiriliyor. Beyitteki “z” sesi ahengi ise bir akıcılık ve hatta “hız” veriyor. Saçın uzunluğunun zulmün sürekliliği, yan bakışın bir anlık oluşunun ise geçici bir öfke göstergesi olmağı şeklinde düşünülmüş olması beyte derinlik kazandırıyor.

Bana bu bendi gam-ı zülf-i dil-âvîz geçer
Gazabı gamze-i hûn-rîzün inen tîz geçer (g. 78/1)

“Bend geçmek” deyiminin metinlerde karşılaşılan manalarından biri de sihir/büyü yapmak, sihirle göz boyamaktır. Bunun böyle olduğunu bazı beyitlerde karşılaşılan ve göz üzerine kurulu anlatımlardan çıkarıyoruz. Mesela 15. yüzyıl şairlerinden Mihri Hatun, sevgilinin gözlerini işinde mahir bir büyücüye benzetirken, deymi bu manasına da atıfta bulunuyor. Öte yandan sihirbazlıklarıyla ünlü olan ve Babil Kuyusu'nda kıyamete dek asılı bırakılarak insanlara ve cinlere sihir öğrettiklerine inanılan Harut ile Marut isimli iki eski meleği anıyor:

İlm-i câzûlukda bir üstâddur çeşmün senün
Görse Hârût ile Mârûtı geçerd'anlara bend (g. 15/2)

“*Ey sevgili, senin gözün sihir yapma işinde öyle üstattır ki Harut ile Marut'u görse onlara da sihir yapardı.*” Bend geçmek bu beyitte sihir/büyü yapmak anlamını taşır. Sevgilinin gözü mahir bir büyücüdür. Âşıkları büyü-

leyip kendine hayran bırakır. Öyle bir büyücüdür ki sihir ve büyü yapmakta mahir olan iki meleği (Harut ile Marut'u) bile sihriyle etkisiz hale getirebilir.

Deyimin ilginç kullanımlarından biri yine 15. yüzyıl şairlerinden Ta-cizade Cafer Çelebi'ye ait aşağıdaki beyitte gizlidir:

Zülf-i fettândur geçen bî-dillere yüz dürlü bend
Hadd-i nâzûkdür kılan 'âşıklara sadgûne âl (k. 7/34)

“Gönlünü sevgiliye kaptıranlara yüz türlü tuzak kuran fitneci saçtır. Âşıklara yüz çeşit hile eden narin yanaktır.” Şaire göre bir yandan fitneci saç hileler yaparak tuzaklar kurmakla meşgulken öte yandan narin yanak âşıklara yüzlerce çeşit oyunlar etmektedir. Sevgilinin, güzelliğinin iki unsuru âşıkları hile ile kendine bağlamaktadır. Şu halde “bendgeçmek”in, esir etmek, hükmü altına almak anlamında bağlamak anlamı taşıdığı da anlaşılmalıdır.

Klasik Türk edebiyatının orijinal mazmunlar bulmada usta şairi Zati, sevgilinin uzun saçını hem âşıklar için tuzak, hem de ettiği zulümlerden dolayı ayağına dolaşan bir ceza olarak düşünmektedir. Sevgilinin saçlarını uzatması veya edebiyatta daima uzun saçlı sevgili olması, âşığa tuzak kurmak istemesindedir. Oysa yerlere kadar uzanan saç elbette kişinin ayağına dolaşır. Sevgilinin, âşığa ettiklerinin ayağına dolaşması, başına dert olması, âşığın ahının yerde kalmaması demektir. Bu durum, saçın ayağa dolanmasıyla açıklanıyor: “Âşıklara tuzak kurmak için saçını uzattın, fakat ettiklerinin ayağına dolaşmayacağını sanma.” Ayrıca sevgilinin zulmünün çokluğu ile saçının uzunluğu arasında ilgi söz konusudur:

Uzattı saçın kim geçe âşıklara bendi
İtdükleri sanman ki ayagına tolaşmaz (II, g. 517/5)

Sevgilinin saçı ile ilişkilendirmek suretiyle âşığın gönlünü, sevgilinin misk kokulu saçına dolanmaması konusunda uyarın 16. yüzyıl şairi Emri, kara saç, misk kokusu ve yüzü kara ifadelerini birlikte kullanırken “dolaşmak” fiilini hem saçta takılı kalmak hem de istekle etrafında dönüp durmak anlamlarında kullanmaktadır:

Tolaşma gönül turre-i miskin-i nigâra
Şâyed ki sana bend geçe ol yüzi kara (g. 505/1)

“*Ey gönül, sevgilinin misk kokulu saçına dolaşma; ihtimal ki o yüzü kara (saç) sana tuzak kurmuştur (seni avlar).*” Misk, karadır, saçla ve ben’le ilgisi biraz da bu yönüyledir. Şair, gönlünü, sevgilinin saçını misk kokuyor diye aldanıp ona takılmaması hususunda uyarıyor.

Zati’nin aşağıdaki beyti, “ney, bağı delinmek, fûrkat, bend, figân, beniz ve sâz” kelimeleriyle örölmüş olup çok değişik çağrışımları içermektedir. Ney’in bağı delinmesi çok eziyet görmesi, acı çekmesi demektir. Ney’in boğumları bulunur ki bend ile iham yoluyla ilişkilendirilir. Ayrılık ise bunların temel sebebidir. Benzin sararması âşığın fiziki özelliklerindedir, tıpkı ney gibi. Ney’in aslının sazlıkta bir saz (kamış) olması bir yana yanık sesli bir enstrüman olması da birlikte düşünüldüğünde fevkalade bir kompozisyon karşımıza çıkar.

Ney gibi bagrum delindi geçdi fûrkat bendler
Âlemi tutdı figânım oldu benzüm saz gel (II, g. 841/4)

“*Ey sevgili, bağırm ney gibi delindi; ayrılık çok sıkıntı verdi. İnlmelerim âlemi tuttu, benzim saza döndü, gel.*”

Ney’in çektiği sıkıntılarla âşığın katlandığı eziyetler aynıdır. İkisinin de en çok şikâyet edip inlediği ayrılıktır. *Mesnevi*’nin ilk on sekiz beytinin bu manaları anlattığı hatırlanabilir.

Deyimin ilginç kullanımlarından biri Hayali’ye aittir. Beyitte sevgilinin boyu, şeker kamışı, dudak ve şeker arasında bir kompozisyon kurulmuş; sevgilinin hem saçları hem de dudakları övölmüştür:

Geçmeyeydi kâmetün ney-şekkere bir ince bend
Devr-i la'lünde başı örtülü satılmazdı kand (dal: g. 2/1)

“*Ey sevgili, boyun şeker kamışına hile ile oyun etmeseydi dudağının devrinde şeker, başı örtülü satılmazdı.*”

Edebiyatta sevgilinin boyunun benzetildiği unsurlardan biri de şeker kamışıdır. İnce, pürüzsüz ve uzun boyu ile şeker kamışı sevgilinin boyunu temsil ederken tadı ile de onun şeker dudaklarını karşılar. Eskiden şeker, şekerçi dükkânlarında, topaklar halinde ve genellikle asılı halde satılırdı. Toz ve çeşitli kirli madde ve mikroplardan korunması için şeker topaklarının üzeri örtülü olurdu. Eski zamanlarda şimdiki gibi bembeyaz şeker yerine açık kahverengi renkte şeker bulunurdu. O günün imkânları bu kadarına yeter durumdaydı. İşte dudak, şekerdir. Bu gerçek, hüsn-i talil ile sevgilinin boyu şeker kamışına oyun edince şeker utancından yüzünü

örtmüştür diye ifade edilir. Şekerin üzerinin örtülmesi, tesettürlü sevgili olarak düşünülebilir. Zira bu tesettürde ağzın ve dudakların örtülmesi de söz konusudur.

“Bend geçmek” deyiminin divan şiiri metinlerindeki kullanımları bu örneklerden ibaret değildir. Yapmış olduğumuz taramalarda aynı manaları örnekleyen başka beyitler de vardır. Bunların hepsini burada değerlendirmek yerine sadece metinleri vermenin uygun olduğu kanaatindeyiz.

Kemend-i acz ile olmazdı dest ü pâ beste
Bu bendi geçmese bana zamâne-i muhtâl (Baki, k. 20/32)

Gözlerümün yaşına rahm itmedün iy bî-vefâ
Âkıbet bir bend geçer kanlu durur ol su sana (Nazire-i Hicabî, 77, 75/2)

Tolaşursın büyüçün zülfine yârün ey gönül
Âkıbet bir bend geçmeyince komaz bû sana (Nazire-i Fazlî-i İstanbulî,
83, 90/3)

Halka çok sünbüline baş koşup nergis-i döst
Halka çok bend geçer merdüm-i fettân ancak (Zâtî, II, g. 664/4)

Servi divâne kılup bîhini zencîr itdi
Kâmet-i yâr bu bendi nice âzâde geçer (AzmizâdeHâletî, g. 228/5)

Ca‘fere turren eliyle yine geçdün niçe bend
Baş açuk tarrâr imişsin böyle bilmezdüm seni (Cafer Çelebi, g. 225/8)

Kimine bend geçüp kimine ayak toladı
Enverî irdüğine zülf-i mutarrâ tolaşur (Enverî, g. 68/5)

İşde geldüm diyü ayagı bezimden götürüp
Bend geçdi bize bu zülf-i perîşân bu gice (Enverî, g. 235/4)

Gamzenle bana kâkülünün geçdüğü bendi
Bir bir diyeyin igneden iplige varınca (Enverî, g. 254/2)

Eyledi müşğîn saçın ol gözleri âhû kemend
Sayd idüp geçdi dil-i miskîne bend üstüne bend (Şem’i, g. 33/1)

Hurde Geçmek

Bu yazıda ele aldığımız deyimlerin ikincisi “hurde geçmek”tir. Deyimin esasını oluşturan “hurde”, Farsça sözlüklerde çok değişik anlamlarıyla verilmektedir. *Burhân-ı Katı*’da “Hurde: Murde vezninde. Dokuz manası var: 1. Her nesnenin ufağı ve küçüğü manasıdır. 2. Çörçöp, süpürüntü ve talaş manasıdır. 3. Kıvılcım ve şerare manasıdır. 4. Kavs-i kuzeh manasıdır ki eleğim sağma derler. Galat-ı fahiş-i alâyim-i semaviyedir. 5. Nükte ve câ-yımu’âhezeder ki esnâ-yımuhaberatta tutarlar. Mecazen dakik ve bârikte istimal olunur. Onun için dikkat sahibi, bârik-bîn kimseye hurde-bîn ıtlak olunur. 6. Diş ve dendân manasıdır. 7. Yirmi bir nüskü muhtevi olan Zend kitabından bir nüsk yani bir kısım isimdir. Azılar indinde hurde tercüme-i Zend’dir ki Pâzend dahi derler. 8. Ayıp, hefve ve hata manasıdır. 9. Davarın elinde ve ayağında pây-vend ve bukağı geçirecek mevzidir ki Türkîde dahi müstameldir. Mesela şu atın hurdesi uzun veya kısadır tabir ederler. Türkler bukağılık derler”²⁷ bilgileri yer alır. Ziya Şükûn da “hurde” için “Hûrd=hurden: 1. Yemekten mazi. 2. Taam, yiyinti. 3. Küçük”²⁸ manalarını vermektedir. Redhouse’da bu manaların yanı sıra “çiçek poleni” ve “şarap” anlamlarını da buluruz.²⁹

Verilen bütün bu anlamların en belirgin ortak noktası “hurde”nin küçük, kırıntı, azlık vb. manaları işaret ediyor olduğudur. Kelimenin, miktar veya cirm bakımından azlığı, küçüklüğü, tane tane oluşu, belirli bir noktayı (mesela 9. anlam), az ama öz sözü (5. anlam) karşılıyor olması, deyim olarak kullanımında belirleyici olacaktır.

Steingass Sözlüğü’ndeki “hurde” maddesi *Burhan*’da geçen maddelerin hepsini içerir. Burada “hurde geçmek” deyimi bulunmasa da “ince işçilik göstermek” manasını kuvvetlendiren “hurde-i elmâs”, “hurde-i dest”, “hurde-bîn”, “hurde-bînî”, “hurde-dân”, “hurde-kârî” gibi alt maddeler yer alır.³⁰ Nitekim deyimın dayandığı temel mana, “ince, dakik, nükteli olma, kılı kırk yarma, inceden inceden eğlenme vb.” çağrışımlar etrafında ortaya çıkmaktadır.

²⁷ Mütercim Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 371-72.

²⁸ Ziya Şükûn, *a.g.e.*, II, s. 822.

²⁹ Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Çağrı yayınları, İstanbul 2001, s. 839.

³⁰ F. Steingass, *a.g.e.*, s. 454.

Hurdenin bir manasının da “husye” olduğuyla *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*’ndeki şu değerlendirmeli satırlarda karşılaşılmaktadır: “**Hurde** husye, haya II 235a9 (Taşak-şahrâsı yer adının açıklanışı) Tatar derileri kîrleri ve hurde ve türütleriyle yüzilüp sâyebân olduğundan, III 50a26 (ŞeyhBekkâr ‘Uryân) zengüle ve hurde türütleri şalınup, IV 197a22 (bkz. şalâk), 303a28 benim hurdelerimi ve türütlerimi ve ciger-güşelerimi ğarîb kıomagilen, IX 249b26 (550: yanlış okunmuştur) ‘uryânenhur[de] ve türütlerin şallayarak dal yarağ olup. Krş. Rd2 493 hurde: small bit, trifle {bir parça, az bir şey}”³¹ Bu pasajda geçen “hurde” kelimesi açıkça “husye/erkeğin yumurtası” anlamında kullanılmakta olup yukarıda sıralanan manalardaki “kırıntı, ince, küçük, nükte vb.” çağrışımlara aykırı değildir. Aksine bu son mana, deyim’in içerdiği anlamla tam örtüşmektedir. Şöyle ki kelimenin, -velev ki belirli bir bölgede- “husye, taşak” anlamını taşımış olması, deyim’in “dalga geçmek, kale almamak, hatta nükteli söz söylemek” anlamlarını karşıladığını açıkça gösteriyor.

Verilen bu mahdut bilgi sayesinde “hurde geçmek” deyim’inin 1. Dalga geçmek, alaya almak, kale almamak. 2. Bıyık altından gülmek, taşak geçmek. 3. İnce işçilik ortaya koymak, sanatkârane bir işçilik göstermek. 4. Nükteli, ince ve kinayeli söz söylemek manalarına geldiği bilinmektedir. Burada örnek verilip izah edilecek metinler ve daha fazlası sayesinde, işaret edilen manalar ve bilhassa bugün dahi günlük hayatta argo olarak kullanılan “taşak geçmek” anlamı -ki bu mana sıralanan diğer manaları da kuşatıyor- tebellür etmiş oluyor.

“Hurde geçmek” deyimini ile ilgili olarak en çok dikkati çeken husus, “bend geçmek” deyimine benzer bir şekilde belirli bir unsurun ön plana çıkıyor olmasıdır. “Bend geçmek”te sevgilinin güzellik unsurlarından “zülf” ile örülü mazmunlar kullanılırken “hurde geçmek”te bir başka güzellik unsuru olan “dendân (diş)” merkezli hayaller anlatılır. İşin içinde dişin olması, şekil veya büyüklük olarak “hurde”nin sözlük anlamlarıyla olan ilişkisiyle açıklanabilir; fakat kastedilen asıl anlam, çizilen asıl resim “bıyık altından gülmek”tir. Bu, dişin de bir miktar görüldüğü, dalga geçen ve çok kinayeli bir gülüştür. İşte diş ve yanı sıra dudakların öylece

³¹ Robert Dankof, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, *Seyahatname’deki Eskicil, Yöresel, Yabancı Kelimeler, Deyimler*, (Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan), İstanbul 2004, s. 148.

kıvrılması, deyimim tüm manalarını içeren fevkalade bir tabloyu ortaya koymaktadır.

Deyimleri bahis konusu eden kitapların, makalelerin ve tezlerin hiç birinde “hurdegeçmek”e rastlanmazken doğrudan atasözü, deyim ve halk inanışlarını konu edinen bir yüksek lisans tezinde “hurde geçmek” deyimini görülmektedir. Hazırlayan, deyimim “alaya almak, dalga geçmek; ince, nükteli, kinayeli söz söylemek, şaka yapmak” anlamlarına geldiğini söyledikten sonra Zâtî'nin bir beytini örnek olarak verir ve aşağıdaki açıklamaları yapar:

Yüregüniy dür delinmiş âşık-ı bî-çâre-veş
Hurde geçmişdür meger ol dişleri lü'lü' sana (I, g. 22/4)

“...beytinde Zâtî; ‘Ey inci! Meğer o dişleri inci (gibi olan sevgili) sana nükte yapmış (ve bu yüzden) bîçâre âşık gibi yüreğin delinmiş’ diyerek bu deyimle; denizdeki istiridyenin karnında acıyla oluşan incinin daha sonra da ortasından delinerek ipe dizilmesini; sevgilinin eziyetleriyle yüreği delinen âşığın, zavallı hâline benzetmiş ve inci dişleri olan sevgilinin onunla oynadığını söylemek istemiştir.

Bilindiği gibi inci, sadef denilen deniz hayvanının karnında oluşur. Nisan mevsiminde sahile çıkan sadef, midye gibi yapısıyla kapakçığını açarmış. O sırada karnına düşen nisan yağmurunun damlasını yutup denize dönermiş. Denizdeki tuzlu su nedeniyle bu saf yağmur tanesi hayvana ızdırıp verince sadef bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılamış. Bir müddet sonra bu sıvının hükmü geçince sadef, tekrar sıvı salgılamış. Bu sıvılar katılaşıp birbirini üzerine yapışır ve böylece inciyi oluşturmuş. Yukarıdaki beyitte de sadefin inci oluşturmak için çektiği acı söz konusu edilmiş ve âşığın da sevgilinin inci dişlerinden çıkan sözleri nedeniyle yüreğinin delindiği söylenmek istenmiştir.

Dîvân edebiyatında inci; sevgilinin dişleri, teri, vuslatı, âşığın gözyaşı, şâirin şiiri ve güzel söz, vs. yerine kullanılır. Şâir de bu beytinde sevgilinin dişlerini şekli ve parlaklığı nedeniyle inciyeye benzetmiş ve onun ağzından çıkan nükteli sözlerin âşığın yüreğini deldiğini anlatmak istemiştir. Zirâ sevgili, söz verip de sözünde durmayarak, âşığı azarlayıp ona yüz göstermeyerek vs. ve vuslatını vaat edip âşığı aşkıyla oyalayarak; onunla oynamakta ve alay etmektedir. Yukarıdaki beyitte de sadefin inciyeye oluşturmak için çektiği acıyla; âşığın bu yürek acısı arasında ilgi kurulmuş ve

sevgilinin alaycı ve nükteci oluşu söz konusu edilmiştir.”³² Bu açıklamalara biz de katılmakla birlikte beyitte “inci diş”ten hareketle öncelikli mananın “alay etmek, dalga geçip eğlenmek, bıyık altından gülmek” olduğunu düşünüyoruz. Bu ince gülüş, sevgilinin âşığa edeceği en büyük zulüm olmalıdır. Çünkü aslında iltifat gibi görünen bu durum, âşığı gerçekten de çaresiz bir duruma sokmaktadır. Gülümsemenin çağrışımı ilgidir, fakat bunu sevgili âşığa hurde geçerek yaptığında onu hiç kale almamak olur; bu tam kinayedir. Böylece “bî-çâre” sıfatının yerindeligi de ortaya çıkmış demektir. Bu mana, deyim geçtiği diğer beyitlerde de küçük nüanslarla yer bulur. Beyitte, incinin dizilmek üzere delinmesi, hüsnilalil ile inci dişli sevgilinin ona caka satması, onunla dalga geçmesi sonucu duyduğu üzüntüye bağlanmıştır; zira kişinin bağrının delinmesi, bir şeye çok üzülmesi demektir.

Baki'nin “Gönlümü esir eden o güçlü ve gür kâkül nedir? Canıma ince işçilikle şekil veren/canımla dalga geçip onu kale almayan o eşsiz mücevher (dudak, diş veya sevgili) nedir?” diye sorduğu beytinde “hurde geçmek”, “bende çekmek” deymiyle beraber kullanılmış ve sevgilinin yaptığı iki büyük iş dile getirilmiştir:

Gönlümü bende çeken kâkül-i pür-tâbnedür
Cânuma hurde geçen gevher-i nâ-yâbnedür (g. 172/1)

Daha önce söylenildiği üzere “hurde geçmek” ile inci, mercan vb. mücevherler hemen daima beraber kullanılıyor. Çünkü mücevheratta ince işçilik vardır. Üstelik mücevherin, bir kimseyi kandırmada çok etkili bir meta olduğu düşünülebilir. Saç-bent (tuzak) ilişkisi de edebiyatta çokça kurulan bir ilişkidir. Nitekim bunun örnekleri “bend geçmek” deyimini bahsinde de görülmüştü. Sevgilinin gür ve uzun saçı çok güçlü ve sağlam bir tuzağı ifade ederken, benzeri bulunmaz mücevher dişi âşığın haliyle eğlenir, gönlünü saçı sevdasıyla tuzağa düşürdükten sonra ona bıyık altından güler.

³² Nursel Uyanıker, *Pervâne Beğ Mecmuasının İlk Yüz Varağında (1a-100b) Halk Kültürü İle İlgili Unsurlar (Atasözleri-Deyimler-Halk İnanışları)*, (Danışman: Sebahat Deniz), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 297-98.

Baki, bir başka beytinde bu kez fahriye yapar. Şair, sevgilinin dişlerinin güzelliğini anlattığı bir şiir yazmıştır. Bu öyle ince bir iştir ki incinin ortasını delmek gibidir. İncinin delinip ipe dizilmesi gibi şair de ince manalar, güzel tasvirlerle sevgilinin inci dişlerini kalemiyle adeta delmekte ve inciler değerinde bir söz (şiir) ortaya koymaktadır. Çünkü eski şairler, şiiri ipe inci dizmek ve kendilerini de kuyumcu veya mücevher ustası olarak görürlerdi. Baki bunu şöyle ifade eder:

Hurdeler geçmiş-durur dendânun evsâfında kim
Hâme-i Bâkî delüpdür bagrını lü'lü'lerün (g. 253/5)

“(Ey sevgili), Baki'nin kalemi, senin dişlerinin güzelliğini anlatmak hususunda pek ince ve nükteli sözler söylemiş, böylece adeta incilerin bagrını delmiştir.”

Baki'nin şairlik kabiliyetinin yüksekliği, şiirlerinin ince ve orijinal hayallerle örülü oluşundan, sevgilinin inci dişlerini övmekte kılı kırk yarmasından bellidir. Sevgilinin inci dişi ile şairin ince işçiliği arasında benzerlik ilgisi kuruluyor. Şair, sevgilinin dişleri söz konusu olduğunda bir kuyumcu gibi ince işçilik sergiliyor. İncinin ortasından delinerek ipe dizilmesine atfen, bu delme işini Baki'nin kalemi yapıyor. Kuyumcunun elindeki alet gibi şairin elinde de kalem var ve bu kalem hem sevgiliyi övüyor, hem de kendisini...

Aynı manayı taşıyan bir fahriye de Hayali'ye aittir. Tıpkı Baki gibi o da sevgilinin dişlerinden bahsetmektedir. Onun bu ince hayallerle örülü anlatımı incinin bagrını delmiş, mücevher ocağı -utancından, kahrından-yere geçmiştir.

Hayâlî vasf-ı dendânında yârün hurdeler geçtim
Dürün bagrı delindi yere geçti cevherin kânı (ye: g. 98/6)

“(Ey Hayali, sevgilinin dişleri vasfında öyle ince ve nükteli sözler söyledim ki (bunları duyunca/görünce) incinin bagrı delindi, mücevher madeninin ocağı ise yere geçti.”

“Hurde geçmek”, burada da sevgilinin inci dişleriyle birlikte kullanılmıştır. Sevgilinin son derece güzel, muntazam ve parlak dişleri değerli birer inci tanesidir. Şair, bunu anlatırken çok ince ve harikulade bir işçilik ortaya koymuştur. Bunu duyan/gören incinin bagrının delinmesi, kıskançlığının göstergesi olmasının yanı sıra incinin ortasından delinmesi gerçeğine işaret etmektedir. Yer altında bulunan mücevher madeninin de bu doğal hali, hüsn-i talil ile şairin, şiirindeki ustalığa hayran olması ve ken-

dinden utanması şeklinde ifade edilmiştir. Bu beyitte deyim, “ince işçilik ortaya koymak, sanatkârane bir işçilik göstermek” ve “nükteli, ince ve kinayeli söz söylemek” manalarına gelmektedir.

Sevgilinin dişleri Aden incisini kıskandıracak kadar güzel ve kıymetlidir. Bilindiği gibi en değerli inci Aden sahillerinden çıkarılır. Tarihte Aden şehrinin incileri çok meşhurdur. Bugün de Aden sahillerinden inci çıkarılmaktadır.³³ Bu inciler her ne kadar çok kıymetli olsa da Zati’ye (ve bütün divan şairlerine) göre sevgilinin dişi bu incilerden daha değerlidir. Çünkü hem ince bir işçilik söz konusudur (yaratma), hem de sevgiliye aittir:

Hurde geçübün dendân-ı nigâr
Deldi yüreğin dürr-i Adenün (g. 721/3)

“Sevgilinin dişi, (ince işçilik ve güzellikte) dalga geçerek Aden incisinin yüreğini deldi (onu kıskandırdı).”

Bu beyitte de diş ile inci arasındaki benzerlik ilgisi ve ardından incinin delinmesinin, sevgilinin dişini kıskanmasından kaynaklanması arasındaki ilgiler söz konusu edilir. Aden incisi, en değerli inci olmasına rağmen, sevgilinin dişleri kadar kıymetli değildir. Burada hurde geçen, sevgilinin dişidir. Diş, inciye bıyık altından gülüp onunla alay edecek ve dolayısıyla onu kıskandıracak kadar güzeldir.

Lârendeli Hamdi, ünlü *Leyla vü Mecnun* mesnevisinde³⁴ feleğin Mecnun’a akla hayale gelmedik kötülükler ettiğini, talihin ona gülmediğini anlatırken şöyle demektedir:

Aceb geçdi bu devrân ana hurde
Ki ne zinde-durur bellü ne mürde (beyit: 1400)

“Bu devran onu ne de alaya aldı, öyle ki yaşıyor mu ölü mü belli değil.”

Felek, insanlara daima oyunlar eder, tuzaklar kurar; dönüp durdukça değirmen gibi onu haberi olmaksızın öğütür. Felek, insana daima kötülük eder, bu yüzden de zalimdir. Hem zulmeder, hem de alaya alır. Âşığın başına gelenlere uzaktan bakıp alaycı bir şekilde güler.

³³ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1995, s. 20.

³⁴ Abdel-Maksoud, *Leylâ İle Mecnûn Mesnevisinin Arap, Fars ve Türk Edebiyatı’nda Ele Alınış Biçimi ve Lârendeli Hamdî’nin Eseri*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, II, s. 114.

Bütün bu örnekler ve bilgiler bir arada değerlendirildiğinde “hurde geçmek” deyiminin, divan şiirinin inceliğini, nüktelerini; divan şairinin titizliğini, nüktedanlığını ifade etmede önemli bir söz varlığı olduğu söylenebilir.

Kapı Geçmek

Az sayıda sözlükte geçen “kapı geçmek” deyimini, “baştan savmak, atlatmak, ihmal etmek” anlamlarına gelmekte olup yine âşığın sevgiliye sitemini ifade eden bir deyimdir. Ne yazık ki uzun zamanlardan beri kullanılmayan bu deyim de deyim sözlüklerine girmiş değildir. *Tarama Sözlüğü*³⁵ ve *Ötüken Türkçe Sözlük*’de³⁶ ise klasik metinlerde geçtiği şekliyle anlamlandırılmıştır.

Divan şiirinde deyimlerin kullanımı üzerine çalışmaları bulunan rahmetli M. Ali Tanyeri, “kapı geçmek” deyimine de yer vermiştir. *Zâtî Divanı*’ndan almış olduğu bir beyit, sevgilinin âşığı ihmal ettiği, hatta başından savdığı manasını duvar-kapı ilişkisini kullanarak dile getirmiştir³⁷:

Yine bir kapu geçdi bana ol yâr
Beni gördi kapuyu itdi dîvâr (I, g. 216/1)

“*O sevgili beni yine baştan savdı; beni görünce kapıyı duvar gibi yüzüme kapattı.*”

Beyitte “kapı geçmek” deyimindeki “kapı” kelimesi ile ikinci mısradaki “kapı” özellikle birlikte kullanmıştır. Sevgili, âşığı (şairi) baştan savmakta, ona en küçük bir ilgiyi dahi çok görmektedir. Beytin anlamı, birinin görmek istemediği biriyle veya düşmanıyla karşılaştığında kapıyı yüzüne çarpması ile güçlendirilmektedir. Aynı manayı yine Zâtî,

Ne aceb kapu geçdi bana o yâr
İtdi şefkat kapusını dîvâr (I, g. 177/1)

“*O sevgili şefkat kapısını bana duvar ederek beni ne de acayip atlattı, nasıl da umursamazca davrandı*” diye dile getirmektedir.

³⁵ Yeni Tarama Sözlüğü, (Düzenleyen: Cem Dilçin), Ankara 2013, s. 137.

³⁶ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazutlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)*, İstanbul 2007, III, s. 2406.

³⁷ M. Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara 1999, s. 165.

Zâtî'nin bir başka beytinde, karşılıklı görüşme bahsinden söz açılmıştır. Sevgilinin bir bakışı, bir görüşmeyi uzun uzun açıklayıp, hep bu küçük görüşmeden söz edip âşığa zulmetmesini şairin gözyaşları yüzü sahifesine yazmaktadır:

İhtilâtı faslidüp bana kapular geçdüğün
Yüzüm üzre surh ile yazupdur eşküm bâb-veş (II, g. 592/2)

“Görüşme bahsini açıp da bana umursamazlık gösterdiğini gözyaşım, yüzüm üstüne kırmızı mürekkep ile başlık gibi yazmaktadır.”

Şaire göre âşğın yüzü sayfa, akan kanlı gözyaşları da kırmızı mürekkeple yazılmış başlık satırlarıdır. Buna sebep sevgilidir, çünkü o hep bir görünüp bir daha görüşmeye yanaşmama bahsindedir, yani âşığa vuslatı değil ayrılığı lâyık görmekte, ona daima umursamazlık göstermektedir. Bilindiği gibi yazma eser bölümlerine “fasl” veya “bâb” denir. Şair bu iki kelimeden ilkini sevgili, ikincisini ise âşık açısından değerlendirmekte ve önümüze adeta açılmış bir yazma eser koymaktadır. Ayrıca bilindiği gibi “bâb” kapı demektir. Burada eskiden bazı yapıların kapıları üzerine yazılan yazıları da hatırlamak gerekir. Bütün bunları değerlendirdiğimizde deyimim ustaca kullanıldığı ve derin anlam katmanlarına büründürüldüğü anlaşılmaktadır.

Zâtî aynı manayı başka bir gazelinde tekrar eder. Buna göre sevgilinin ettiklerini âşğın kanlı gözyaşları kitapların bölüm başlıkları gibi bölüm bölüm yazmaktadır:

Ne kadar kapu geçersen yüzüm üstünde yaşum
Varak-ı asfere sürh ile yazar bâb gibi (III, g. 1539/2)

“Ey sevgili, ne kadar ihmal edersen et, gözümden akıp yüzüme süzülen yaşım, sapsarı sayfaya kırmızı mürekkeple başlık gibi yazar.”

Ayrılık ve hasret acısıyla, aşkın ağır dert ve yüküyle gözyaşı döken âşık kan ağlamaktadır. Benzi ise sararıp solmuştur. Sarı beniz hastalık göstergesidir. Eskiden yazma eserlerde kullanılan kâğıt cinslerinden en yaygını sarımtırak, fildişi veya nohudî renklerde olanları idi. Şair, sararmış yüzünü sayfaya, akan kanlı yaşlarını da yazma eserlerde rastladığımız ve kırmızı mürekkeple yazılan başlık satırlarına benzetmektedir.

Zâtî'nin hem sevgiliden kan ağladığını, hem de ona “iki gözüm” diye seslendiği beytinde şair yine kanlı bir tabloyu çizmektedir:

İşiginde dem-be-dem ben meste kapular geçüp

Kana müstagrak iden iki gözümün biridir

(I, g. 242/3)

“Sevgilinin eşiginde ben aşk sarhoşunu daima baştan savıp kanlara gark eden iki gözümün biridir.” Kanlı gözyaşı döküp şairi kana gark eden gözdür; fakat gözün de kanlı ağlamasına sebep sevgilidir ki şair ona “iki gözüm” diye seslenir. Sarhoş (mest) olmak ile göz arasındaki ilişki ise beyte farklı bir anlam katmaktadır.

Az sayıdaki bu örneklerden hareketle “baştan savma”nın, “ihmal etme”nin; “kapı geçmek” demek olduğu, bunun da “kapıdan içeri almak”la birlikte düşünülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Bir dilin en önemli söz varlıklarından olan deyimlerden günümüzde kullanımdan düşmüş üçü üzerinde durulan bu yazıda klasik metinlerin layıkıyla anlaşılmasında bu türden dil unsurlarının iyi bilinmesinin ne denli önem arz ettiği görülmektedir. Çünkü deyimler, az sözcük ile çok anlamlar ifade etmeye muktedir söz öbekleridir. Bilhassa mecaz anlamlar taşır ve metindeki anlamı katmanlaştırırlar.

Dil, mekanik bir yapıda değildir. Tüm öğeleriyle dil, muazzam bir organizmayı andırır. Bu yapının tüm yaşamı (sürekliliği), kendi içinde ortaya koyduğu kurallar manzumesine ve bu kuralların işletilmesine dayanır. Hiçbir yapı taşının rastgele kullanımı söz konusu değildir. Yazı dili bir yana konuşma dilinde dahi esası oluşturan kurallar geçerlidir. Öğelerin ancak yerleri değiştirilebilir, tümüyle yok sayılmaları mümkün değildir. İşte bu organizma içerisinde yer alan deyimler, gerçekten de özellikli yapılarıdır.

Bir dilde deyimler çoksa bu durum büyük bir zenginlik demektir. O dili konuşanlar, okuyup yazanlar; hele aydınlar, şair ve yazarlar deyimlerden yararlandıkları ölçüde kaliteli bir dil kullanımı ortaya çıkarmış olurlar. Çünkü deyimler hem yoğun anlam içeriğine sahiptirler, hem de belirli bir nükte anlayışının ve zekâ seviyesinin ürünüdürler. Dile kattıkları asıl değer buradan ileri gelmektedir.

Deyimler, ait oldukları dilin öz varlıklarıdır ve o dili konuşan, yazan milletin milli değerleri arasındadırlar. Milli karakteri haiz olmaları

milletin müşterek kültür havzasına ait oluşlarından. Deyimlerde, tüm milletin ortak paydalarından biri olmak gibi önemli bir özellik göze çarpar.

Uzun asırlar içinde dile yerleşen deyimlerin zaman içinde ve değişen şartlar muvacehesinde kullanımdan kalktığı, unutulduğu görülmektedir. Özellikle kültürel dokuda meydana gelen değişme ve bozulmalar yahut zaruri ve hatta gerekli dönüşümler dile de yansır. Atasözleri, deyimlere göre çok daha uzun zaman dilimlerinde ve daha kalıp ifadeler halinde, üstelik çoğu zaman belirli bir olay üzerine söylenip dile yerleştikleri için bu tür değişim ve dönüşümlerden deyimler kadar etkilenmezler. Oysa deyimler, aşınmaya biraz daha açıktırlar. Böyle bir durum karşısında tarihi metinleri okumak ve anlamak noktasında bugün unutilan deyimlerin bilinmesi büyük bir önem taşır.

Divan edebiyatının, Anadolu'da teşekkülünden Tanzimat sonrasına kadar her devresinde deyim kullanmada başarılı olan, bu yönüyle öne çıkan şairler/yazarlar olmuştur. Bizim bu yazıda ele aldığımız deyimler ise 17. yüzyılın başlarından itibaren kullanımdan düşmüş görünüyor. Eski yahut arkaik denilebilecek deyimlere özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda rastlıyoruz. Klasik şiirin kuruluş ve zirve dönemleri olan bu asırlar, deyim kullanımını bakımından da incelenmeye değer görünüyor.

Divan şiiri metinlerinin anlaşılması, mazmunların ve deyimlerin anlaşılmasına bağlıdır denilebilir. Çünkü bu unsurlar asıl hayal zenginliğini, anlam derinliğini ve tasvir gücünü taşıyan unsurlardır. Metnin şifresi ve kodu işte bu söz öbekleridir. Klasik edebiyat metinleri kendi şifrelerini yine kendileri çözerler. Okuyucu metne nasıl yaklaşacağını bildiği sürece beyti kendi içindeki çağrışımlarla çözümleyebilir. Şairin koyduğu karine-lerin peşine takılarak doğru sonuçlara ulaşabilir. İşte unutulduğunu düşündüğümüz üç deyim örneklerle değerlendirme düşüncemiz, bu kanıdan hareketle ortaya çıkmış oldu.

“Bend geçmek”, bunlar içinde nispeten fazla kullanılan bir deyimdir. Hemen her seferinde sevgilinin saçları ile birlikte kullanılması, bend'in tuzak oluşu ile doğrudan ilgilidir. Keza sevgilinin gözleri ve yan bakışı sihirdir, büyüdür. Âşıkları derhal teshir eder ve böylece ele geçirir. Klişe birkaç mazmun ile deyim meydana getiren iki unsurdan birincisine bera-

berce yaklaşıldığında anlam(lar) belirir ve metin kendiliğinden çözülmeye başlar.

“Hurde geçmek”, ne anlama geldiği kolay kestirilebilir, kimi çalışmalarda anlamı doğru verilmiş eski bir deyimdir. Anlamları arasındaki nüanslar, metin içerisindeki diğer unsurların doğru anlaşılması ile fark edilebilir. Hurde’nin sözlüklerde verilen anlamları, tıpkı bend’de olduğu gibi metin içinde değerlendirildiğinde doğru bir yaklaşım sergilenmiş olacaktır. Örneğin hurdenin “diş” ile olan ilişkisi, bu deyimden geçtiği beyitlerin çoğunda karşımıza çıkmaktadır. Şairler, şiirlerini ipe inci dizmek olarak görünce söz inci, şiir de kuyumcu olur. Dolayısıyla deyim, inci ve diş çevresinde değerlendirilip, bir de hurdenin “kırıntı, küçük, nükte vb.” manaları düşünüldüğünde metnin arka planı ve anlam katmanları mazmun ve deyim çözümlenmesiyle gün yüzüne çıkmış olur.

“Kapı geçmek”, kullanım alanı daha kısıtlı bir deyim olsa da Zati’nin sevdiği ve zaman zaman kullandığı bir deyim olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bildiğimiz kapı kelimesiyle birlikte kullanılmakta ve kapıdan içeri almamak veya kapıdan kovmak gibi anlamlarla “baştan savmak” manasına ulaşılmaktadır. Acaba Zati’nin yetişme çevresinde kullanılan mahalli bir deyim mi sorusu ise şimdilik “öyle görünüyor” diye cevaplanırsa da ileride yapılacak çalışmalar, deyimden kullanım alanını tespit etmeye bir aşamayı sağlayabilir.

Mahdut sayılabilecek örnekler ve bazı bilgi kırıntıları, deyimlerin klasik şiir metinlerindeki kullanımları hakkında bir nebze bilgi sunmaktadır. Böylece sahada çalışmak isteyen genç araştırmacıların, bir beyti anlamak için “sözlük kullanmanın yeterli olduğu” düşüncesinden sıyrılmalarına ve metni bir bütün olarak ele almalarına yardımcı olunabilecektir.

“ON THE IDIOMS "BEND GEÇMEK", "HURDE GEÇMEK" AND "KAPI GEÇMEK"
IN DIVAN LITERATURE”

Abstract

Although there have been conducted many studies about the idioms that are one of the most distinctive sign of the abundance of Turkish language, some of the mar every similar and reputative, only aiming at defining and collocating. We known that some of the expressions already forgotten today were among the building blocks of Turkish literature in the past. It is an important issue to detect the existence and usage in the text of the idioms once used in the past but already forgotten nowadays in order for the Classical Turkish works of literature to be comprehended. Because the success of the poet/author working on the language with a jeweller's preciseness is about expressing a deeper meaning by using less words therefore it comes down to their ability to use the idioms properly. In this article, to understand the Classical Turkish Literature texts, the need of comprehending the idioms, which are mostly forgotten today, is going to be emphasized and studied with three chosen idioms with the examples of couplets.

Keywords

Idiom, Classical Turkish Literature, expressions, 15th-16th century.